

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/ Issue 20 (Mart/ March 2025), s. 128-137
Geliş Tarihi-Received: 23.01.2025
Kabul Tarihi-Accepted: 24.03.2025
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.5281/zenodo.14882024

Türkiye Türkçesi Ağız Çalışmalarının Kısa Tarihi

A Brief History of Turkey Turkish Dialect Studies

Mustafa ALAN*

Öz

Ağız çalışmaları; dilin ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz dizimi gibi yönlerini inceleyerek dil özelliklerini ortaya koyar ve söz varlığına dair zengin bilgiler sunar. Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları da zaman içinde bu zengin sahanın farkına varan araştırmacıların münferit çabaları ve üniversitelerin Türkoloji kürsülerinde oluşan bilinçle oldukça önemli bir gelişim süreci geçirmiştir. Bu çalışma, söz konusu gelişim sürecinin ana hatlarını ortaya koyarak araştırma sahasına önemli katkılar sağlayan Türkologlar ile onların önemini kaybetmeyen eserlerine dikkat çekerek bu alanda yapılacak çalışmalar için yol gösterici olmayı amaçlamaktadır.

Türkiye Türkçesi ağız çalışmalarının başlangıç tarihi 16. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. İki dönem halinde incelenen çalışmaların birinci dönemini Osmanlı Türkçesi dönemindeki çalışmalarda görülen ağız araştırması nitelikli veriler ile yabancı araştırmacıların doğrudan diyalektoloji üzerine kaleme aldıkları eserler; ikinci dönemi ise 1930'lardan itibaren ağız çalışmaları başlatan Türk Dil Kurumunun derleme faaliyetleri ve 40'lı yıllarda yerli Türkologlar tarafından ortaya konulmaya başlanan ve zaman içinde hem nitelik hem de nicelik bakımından gelişikleri görülen ağız araştırması çalışmaları oluşturmaktadır..

Anahtar Kelimeler: Türkoloji, ağız araştırmaları, Türkiye Türkçesi ağızları, literatür değerlendirmesi.

Abstract

Dialect studies; It reveals language features and provides rich information about vocabulary by examining aspects of the language such as phonology, morphology and syntax. Türkiye's Turkish dialect research has also undergone a significant development process over time, thanks to the individual efforts of researchers who became aware of this rich field and the awareness created in the Turkology departments of universities. This study aims to be a guide for studies to be carried out in this field by revealing the outlines of the development process in question and drawing attention to Turkologists who have made significant contributions to the field of research and their works that have not lost their importance.

The history of Türkiye Turkish dialect studies can be traced back to the 16th century. The first period of the studies examined in two periods consists of dialect research quality data seen in studies on Ottoman Turkish and works written directly on dialectology by foreign researchers; the second period consists of the compilation activities of the Turkish Language Association, which started dialect studies starting from the 1930s, and the dialect research studies that started to be put forward by local Turkologists in the 40s and seem to have improved both in quality and quantity over time.

Keywords: Turkology, dialect studies, dialects of Asia Minor, Anatolian dialects.

* Öğretim Görevlisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, e-posta: mustafaalan@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6902-7904.

Giriş

Dil coğrafyası çalışmaları bağlamında “ağız” terimi, aynı kökenden gelen bir standart dile bağlı olan ve doğal olarak gelişen yerel konuşma biçimlerini ifade eder. Bu konuşma biçimleri, genellikle aile ve arkadaş çevresinde, iş yerlerinde ve okuryazarlığı düşük, uzun süre bölgesinden ayrılmamış kişiler tarafından kullanılır. Ağızlar, dilin diğer türleriyle karşılaşma oranına bağlı olarak değişiklik gösterebilir ve resmi ortamlarda kullanılmaktan kaçınılır. Yazılı bir geleneği olmayan, iletişim alanı sınırlı olan ağızlar, bağlı oldukları standart dilden dilin her alanında karşılıklı anlaşmanın korunabileceği ölçüde ayrılabilirler ve prestijleri standart dile göre daha düşüktür (Demir, 2002, s. 104). Bu çalışmada ağızların standart dilden ayrılan yönlerini ve bu ayrılıklar içinde sahip oldukları dilsel zenginliği ortaya koyabilmek adına yapılmış olan araştırmalar Türkiye Türkçesi ağızları özelinde ana hatlarıyla ortaya konulmuş ve bu sayede ağız araştırmaları sahasına dahil olacak yeni çalışmacıların istifade edebileceği bir ağız araştırmaları tarihçesi oluşturulması hedeflenmiştir. Bu çerçevede betimsel bir çalışma motifi belirlenmiştir. Çalışma 1545-1990 tarihleri ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada “Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının başlangıç tarihi nedir?”, “Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılmış olan çalışmaların gelişiminde yabancı araştırmacıların rolü nedir?”, “Türkiye’de ağız araştırmalarının bilimsel kimlik kazanma süreci ne zaman başlamış ve nasıl şekillenmiştir?” ve “Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının temel örnekleri olarak gösterilebilecek çalışmaların ortak özellikleri nelerdir?” sorularına yanıt aranmaktadır.

Dilbilimsel bir terim olarak ağız, “Bir dil bölgesinde görülen konuşma biçimleri, telaffuz türleri ve bazı durumlarda toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların her biri” şeklinde tanımlanmaktadır (Vardar, 1998). Batı dillerindeki karşılıklarından hareketle ağız terimini bölgesel dil (local language) olarak da ifade etmek mümkündür. Öte yandan ağız terimini ve ağız çalışmalarını ifade eden bir diğer terim ise “diyalekt” kelimesidir. Eski yunanca “dialektos” adına dayanan terim, birbiriyle konuşma, tartışma anlamında “dialegesthai” fiilinden türemiştir. Fiilin yapısı ise “arasında” anlamı katan “dia-” ön eki ve konuşmak anlamına gelen “legein” fiilinin birleşiminden oluşmaktadır.¹

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan araştırmaların tarihi oldukça yenidir. Türkoloji’nin bir bilim dalı olarak ele alınmasıyla gelişim gösteren araştırmaların bilimsel nitelikli örnekleri 1860’lı yıllara kadar uzanmaktadır. Başlangıçta mütevazı derlemelerle başlayan ve zamanla araştırma yönü daha ağır basan bu çalışmaları Zeynep Korkmaz, nitelikleri bakımından iki ana döneme ayırmıştır: 1940 yılına kadar olan “birinci dönem çalışmaları” ve 1940’tan günümüze kadar süren “ikinci dönem çalışmaları”. Korkmaz, birinci dönemin “yabancı araştırmacılar dönemi”, ikinci dönemin ise “yerli araştırmacılar dönemi” olarak adlandırılmasının da mümkün olduğunu ifade etmiştir (1995, s. 232).

Zeynep Korkmaz’ın tasnifinden hareketle Türkiye Türkçesi ağızlarına dair araştırmalar 1940’tan önce ortaya konan eserler ve 1940 itibarıyla yapılan çalışmalar olmak üzere taranmıştır. Araştırmacı tarafından “yabancı Türkologlar dönemi” olarak adlandırılan ve 1867-1939 yılları arasıyla sınırlandırılan dönemin hem daha öncesinde hem de içinde yerli yazarlar tarafından bugünkü manada bilimsel olmasa da ağızlara kaynaklık edecek malzemeler içeren çalışmaların yapılmış olması nedeniyle süreç için “birinci dönem çalışmaları” ve “ikinci dönem çalışmaları” başlıkları tercih edilmiştir. Birinci dönem çalışmalara 1545-1940, ikinci dönem çalışmalara ise 1940-1990 yılları arası şeklinde zaman sınırı konulmuştur. Ancak iki dönemi keskin hatlarla birbirinden ayırmak mümkün olmadığı için ikinci dönem çalışmalarına 1930’lar itibarıyla değinilmiştir.

¹ <https://www.etymonline.com/> [Erişim Tarihi: 20.01.2025].

1. Birinci Dönem Çalışmaları

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının başlangıç noktasına doğrudan bilimsel bir çalışma olmasa da içerdiği malzeme nedeniyle ağız derlemesi olarak anılabilmesi mümkün olan Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Ahterî'ye ait 1545 tarihli *Ahter-i Kebir* adlı Arapça-Türkçe sözlüğü koymak mümkündür. Eser telif edildiği bölgenin yani Afyonkarahisar ve Kütahya (İç Ege) şehirlerinin ağız özelliklerini içermektedir (Güneş, 2014, s. 35). Yabancı araştırmacılardan çok daha önceki bir tarihte Türkiye Türkçesi ağızlarına dair bir veriyi yazıya geçirebilmiş olması eseri oldukça dikkate değer kılmaktadır.

1545'ten 18. asrın sonuna kadar geçen zamanda ortaya konan Türkçe eserler içinde ağızlara temas içeren başka eserlerin varlığına dair henüz bir çalışma yoktur. *Ahter-i Kebir*'den sonra ağızlara temas ettiği görülen ilk eser yaklaşık 250 yıl sonrasında tarihli olan Mütercim Asım Efendi'ye ait 1797 tarihli *Burhan-ı Katı Tercümesi*'dir. Bir sözlük tercümesi olan eserde Farsça kelimelerin Türkçe karşılığı verilirken ağızların söz varlığından faydalanılmış ve bu tip kelimeler "taşra Türkçesi" veya "avamî Türkî" şeklinde adlandırılmıştır (Gökyay, 1992, 434). Mütercim Asım Efendi aynı tekniği 19. asır başında yazdığı 1805 tarihli *Kâmûs Tercümesi*'nde de kullanmış, yazı dilinde karşılığı olmayan Arapça sözcüklere "taşra Türkisinde ..." veya "bizim diyarda tabir olunur." biçiminde ifadelerle Antep yöresi ağızlarından karşılıklar vermiştir (Aksoy, 1962, s. 32). Mütercim Asım'ın birini Farsçadan diğeri Arapçadan yaptığı bu iki tercüme; standart dilin yetersiz kaldığı yerlerde ağızlara başvuran tekniğiyle ağızların söz varlığına dair zenginliği ortaya koymaktadır.

Korkmaz'ın (1995) bilimsel nitelikli ağız araştırmalarının başlangıcı kabul ettiği 1867 yılından daha önce yazılmış olma ihtimali de bulunduğu için burada bahsetmenin doğru olduğunu düşündüğümüz son Türkçe eser ise 1856-1877 tarihleri arasında Erzurum'a dışarıdan gelen bir aydın tarafından yazıldığı düşünülen ve doğrudan bir bölgenin ağız yansımaları üzerine kurulu olan *Lehçe-i Erzurum* adlı manzum sözlüktür (Kırzioğlu, 1963, s. 195). Erzurum Vilayeti ağzından alınmış 300'den fazla kelimenin yer aldığı sözlüğü Türkiye Türkçesinin ilk ağız sözlüğü kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Çalışmaların bilimsel kimlik kazandığı yabancı araştırmacılar döneminin başlangıç noktası 1867 yılında Rus Konsolos A. Maksimov'un yazdığı *Oput ızslédovanija Turskich dialektov v chudavendgarë i Karamanii* (Hüdavendigar [Bursa] Vilayeti ve Karaman'daki Türk Diyalektleri Araştırmaları) adlı eserdir (Polatcan, 2018, s. 14). Türkçeyi ağızlar üzerinden elde edilen konuşma dili malzemesi ile Ruslara öğretmeyi hedeflemiş olan eser hem yabancılara Türkçe öğretimi araştırmaları için hem de Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları tarihi için önemlidir.

Maksimov'un ardından Macar Türkolog József Thúry'nin Budapeşte'de yayımladığı *A Kasztamuni-i Török Nyelvuárás* (Kastamonu Türk Ağzı) adlı eser dikkat çekmektedir (Thúry, 1885). Kastamonu ağzı üzerine dil incelemesi içeren çalışma Abdulhalim Galip Paşa'nın *Mutâhebât-ı Türkiyye* adlı eserinde yer alan Kastamonu ağzıyla yazılmış şiirlere dayanmaktadır.² Dönemi için önemli görünse de saha araştırmasına sahip olmaması bu çalışmanın niteliğini zayıf kılmaktadır.

Bu dönemde yapılan ağız çalışmalarına derleme faaliyetleri ve söz varlığı incelemeleri ile katkı sağlayan bir diğer Macar Türkolog ise 1890 yılında yayımlanan *Kisázsiai Török Nyelv* (Küçük Asya Türk Dili) ve *Brussa Vidéki Szólások* (Bursa Kırsalı

² <https://www.kastamonugazetesi.com.tr/macar-turkluk-bilimci-jozsef-thury-ninkastamonu-agzi-inceleme-1885/> (Erişim Tarihi: 15.02.2025)

Ağızları) başlıklı çalışmalarıyla Ignác Kúnos olmuştur (Coşar, 2023, s. 196). Araştırmacı yapmış olduğu bölgesel çalışmaların yanında 1896 tarihli *Kisazsiai Török Dialektusairai* (Küçük Asya Türk Lehçeleri) adlı eseri içinde bir ağız tasnifi de ortaya koymuştur. Bu tasnif bilimsel görülmeyp muhayyel olarak değerlendirilirse de (Karahana, 1996, s. 10) ilk olması nedeniyle araştırma sahası için kıymet arz etmektedir.

1900 yılına gelindiğinde Türk diyalektleri üzerine kaleme aldığı çalışmayla Alman şarkiyatçı Martin Hartmann'ı, Aydın ilinin ağız özelliklerini inceleyen makalesiyle Alman Türkolog Karl Foy'u ve 1907 yılında Rumeli ağızları üzerine yaptığı yayınla ağız çalışmalarına katkı sağlamayı sürdüren Ignác Kúnos'u yirminci asrın öncüleri olarak nitelendirmek mümkündür (Ata, 2012, s. 40).

1920'lerin sonunda sahada varlık gösteren en önemli isim ise Polonyalı Türkolog Tadeusz Kowaleski olmuştur. Anadolu coğrafyasında ağız çalışması yapabilmek için 1923 ve 1927 yıllarında iki kapsamlı seyahat gerçekleştiren Kowaleski, bizzat derlediği metinlere dair incelemelerini 1931 yılında *Osmanisch-Türkische Dialekte* (Osmanlı-Türkçe Lehçeleri) adıyla İslam Ansiklopedisi'nde yayımlamıştır. Çalışmanın doğrudan konuşma sahasından edinilen malzemeyi bilimsel olarak incelemiş olması Kowaleski'ye Türkiye Türkçesi diyalektolojisinin başlatıcısı sıfatının yüklenmesini sağlamıştır (Stachowski, 2024).

1930'lardan 1940'ların başına kadar geçen zaman diliminde en dikkat çeken araştırmacı Finli Türkolog Martti Räsänen'dir. Räsänen, Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan sistematik ve ciddi derleme çalışmalarının başlangıç noktasıdır. Räsänen'in *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien* (Orta Anadolu'dan Türkçe Örnekleri) adıyla 4 cilt halinde yayımladığı eser (Räsänen, 1933; 1935; 1936; 1942); Sivas, Konya, Yozgat, Ankara, Kayseri, Kırşehir, Çankırı, Afyon illerinden derlenmiş önemli metinler içermekte olup art zamanlı ağız çalışmaları için önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Räsänen ile nihayetlendirmenin doğru olacağını düşündüğümüz birinci dönem çalışmaları içinde, yazıldığı dönemdeki gelişmelere kıyasla Türkiye Türkçesi ağız çalışmalarına katkı bakımından yeterli niteliğe sahip olmadıklarını düşünerek kronolojiye dahil etmediğimiz çalışmaları ise şöyle sıralayabiliriz:

Necip Asım Yazıksız; Budapeşte'de yayımlanan *Keleti Szemle* adlı şarkiyat araştırmaları dergisinde 1902-1904 yılları arasında Balhasanoğlu ve Balkanoğlu imzalarıyla Türkiye Türkçesi ağızlarını konu edinen *Dialecte turc de Kilis* (Kilis Ağzı), *Dialecte de Behesni* (Besni Ağzı) ve *Dialecte turc d'Erzurum* (Erzurum Ağzı) adlı üç makale yayımlamıştır (Böler, 2009, s. 199).

Halit Ziya'nın 1905'te yazdığı *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* adlı eser ve Hüseyin Cahit'in 1908'de yayımladığı *Türkçe Sarf ve Nahiv* adlı çalışma Türkiye Türkçesi ağızlarına nispeten de olsa değinmişlerdir (Karahana, 2011, s. 35-40).

Jean Deny, 1921'de yazılan *Türk Dili Gramerinin Kuralları* (Osmanlı Dialeği) adlı kitabında kendisinden önce yapılmış ağız araştırmalarının örnek ve incelemelerinden istifade etmiştir (Deny, 1995, s. 15).

Bu döneme dahil edilmesi mümkün olan yerli ve yabancı araştırmacıların doğrudan ya da dolaylı olarak ağızlara değindikleri eserlerin listesi ile Ömer Asım Aksoy, Hamit Zübeyir Koşay gibi Cumhuriyet döneminin ilk ağız çalışmaları sayılabilecek isimlerin çalışmalarına dair künyeleri Sadettin Buluç tarafından hazırlanmış olan *Anadolu Ağızları Bibliyografyası* adlı çalışmada toplu olarak görebilmek de mümkündür (Buluç, 1942, s. 327-333).

2. İkinci Dönem Çalışmaları

1930'lara kadar yabancı araştırmacılar kayda değer bilimsel çalışmalar üretmişse de yerli araştırmacıların çalışmaları bilimsel tekamüle erişememiştir. Bu yetersiz gidişin yönü Atatürk eliyle değiştirilmiştir. 1932-1934 yılları arasında, Atatürk'ün önderliğinde çıkartılan bir hükümet kararnamesiyle bütün resmi örgütler görevlendirilip halk ağzından sözler derlenmiştir. 150.000 fiş içinde Türk Dil Kurumuna gönderilen bu sözler 1957 yılına kadar süren çalışmalarla altı cilt halinde yayımlanmıştır (Aksoy, 1958, s. 315-316). 1952-1959 yılları arasında ikinci bir derleme hareketi gerçekleştirilmiş ve süreç sonunda toplanan verilerin birinci periyottakilerle beraber düzenlenmesi sonucunda 12 ciltlik *Derleme Sözlüğü* ortaya çıkmıştır (Ata, 2000, s. 68). Atatürk'ün yaktığı ateş sayesinde yaklaşık 30 yıla yayılan topyekûn bir saha araştırmasının neticesi olarak ortaya çıkan bu eser, hâlen Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır.

1930'lar halk ağzından derleme çalışmalarıyla ağız araştırmalarına yoğun katkı sağlanan bir dönem olarak görünmektedir. 1940'larda ise ağız araştırmalarına katkı yoğunluğuyla anılması gereken en önemli araştırmacı Ahmet Caferoğlu'dur. Caferoğlu Anadolu'daki vilayetlerin pek çoğuna seyahat ederek ulaştığı illerde halk ağzından derleme çalışmaları gerçekleştirmiştir. Caferoğlu'nun bu seyahatlerinden ortaya çıkan veriler dokuz ciltte yayımlanmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarının genel görünümünü incelemeye imkân tanıyan ilk metinler bunlardır (Akar, 2006, s. 42).

Caferoğlu'nun dönemin imkânları dâhilinde gerçekleştirdiği çalışmalar; ses kaydı olmaksızın doğrudan duyulanan yazılması biçimindeki derleme yöntemi, alt ağız bölgelerine dair metinlere erişememiş olması, metinlerin pek çoğunun şiir biçiminde olması, tek bir çeviri yazı alfabesine sahip olmaması ve kaynak kişiler arasında erkeklerin ağırlıkta olması gibi yöntem eksiklikleri taşımaktadır. Ancak bu yöntem eksiklikleri oluşturulan ağız araştırması külliyatının önemli başvuru kaynaklarından biri olmasına engel teşkil etmemiş, yayımlandığı tarihlerden günümüze dek Türkiye Türkçesi ağızlarına dair çalışmalarda daima başvuru kaynaklarından biri olarak varlık göstermeye devam etmiştir.

Caferoğlu'nun Türkiye Türkçesi ağızlarının geneli için halk ağzından derleme gerçekleştirdiği dönemde tek bir ağız bölgesine yoğunlaşarak araştırmalar gerçekleştiren Ömer Asım Aksoy da bireysel çalışmalarıyla anılması gereken bir isim olarak görülmektedir. Aksoy, 1941'de yayımlanan *Gaziantep Ağzında Atasözleri* ve 1945-1946 yılları arasında yayımlanan 4 ciltlik *Gaziantep Ağzı* adlı çalışmasıyla bölge ağzı için yoğun bir mesai harcamıştır. (Özerdin & Berge, 1995, s. 63-70). Aksoy'un bir bölgeye yoğunlaşmış olan faaliyetlerinin monografik niteliği ve özellikle kalıp sözlere odaklanmış olan mahsulü, bu çalışmaları emsallerinden ayıran nitelikler olarak görünmektedir.

40'lı yıllarda ağız çalışmalarına katkı sağlayan bir diğer isim ise Kemal Edip Kürkçüoğlu'dur. Kürkçüoğlu 1945 yılında metinler, gramer ve lügatçe içeren *Urfa Ağzı* adlı çalışmayı ortaya koymuştur (Kürkçüoğlu, 1991). Bu çalışma bilimsel zemine oturmamış olsa da başlangıç nitelikli bir ağız incelemesi olması ve bölge ağzına dair birtakım veriyi yerli ağız araştırmalarının zayıf olduğu bir dönemde ortaya koyması açısından önemlidir.

Türkiye Türkçesi ağız çalışmaları tarihi için 1950'ler bir dönüm noktasıdır, çünkü Türkiye'de akademik nitelikleri tam anlamıyla barındıran ilk çalışma bu dönemde ortaya konulmuştur. Çalışmanın sahibi 1956 tarihli *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses Bilgisi (Phonétique)* (Korkmaz, 1994a) adlı eseriyle Zeynep Korkmaz'dır. Korkmaz'ın Türkiye Türkçesi ağızlarına dair ilk doktora tezi olma sıfatını da taşıyan bu çalışması; kaynak kişi seçimindeki dağılım dengesi, çeviri yazı işaretlerindeki tutarlılık, fonetik incelemelerde

kullandığı karşılaştırmalı yöntem gibi niteliklerle araştırma sahasına model olacak yenilikler getirmiştir.

Doktora teziyle sahaya bilimsel disiplin kimliği kazandıran Korkmaz; 1963 yılında doçentlik çalışması olan *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (Korkmaz, 1994b) adlı eserini kaleme alarak ağız araştırmalarının gelişimine ivme kazandırmıştır. Bu çalışma bir öncekine kıyasla daha monografik olması açısından ağız çalışmalarının gelişimi için oldukça önemli bir yere sahiptir (Akar, 2006, s. 43). Araştırma sahasında Ahmet Caferoğlu'ndan sonraki en büyük ilerlemeyi kat etmiş olan Zeynep Korkmaz'ın transkripsiyon tercihindeki ince işçilik ve gramer incelemelerinde gösterdiği bilimsel titizlik, eserinin ağız araştırmaları için bir rehber olmasını sağlamıştır. Örneğin; Ahmet B. Ercilasun'un daha sonraki dönemlerde model alınan çalışmalardan biri olarak öne çıkacak olan 1971 tarihli *Kars İli Ağızları* (Ercilasun, 2002) adlı doktora tezi Zeynep Korkmaz'ın oluşturduğu model ışığında hazırlanmıştır.

Korkmaz'ın 60'lı yılların başında ortaya koyduğu çalışmadan sonra derleme faaliyetleri çerçevesinde yerli araştırmacılara ait pek çok yayın bulunsa da (bk. Erimer, 1970, s. 211-236) 70'li yıllara kadar birkaç önemli eser dışında bilimsel manada yapılmış ağız çalışması bulmak mümkün değildir.

70'li yıllara kadar devam eden durgunluk dönemi Anadolu'da açılmaya başlanan üniversiteler ile son bulmuş ve çalışmalar yeniden hız kazanmıştır. Ağız çalışmalarına hız kazandıran üniversitelerin içinde sağladığı katkıyla anılmaya değer en önemli üniversite Erzurum Atatürk Üniversitesi'dir. Bu üniversitede ders veren Kaya Bilgegil, Selahattin Olcay, Mehmet Kaplan gibi nitelikli Türkologların ağız araştırmalarına gösterdikleri hassasiyet üniversite bünyesinde önemli ağız çalışmalarının üretilmesini sağlamış (Akar, 2006, s. 43), sadece lisans bitirme tezi olarak 1970-80 yılları arasında yüze yakın çalışma üretilmiştir (bk. Köktekin, 2018, s. 284-290).

Erzurum'da üretilen ağız araştırmaları içinde anılması gereken özel eserlerden biri 1970 tarihli *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*'dir (Olcay vd. 1998). Kars ilinin Arpaçay ilçesinde bir baraj yapımı nedeniyle dağılacak olan köylerin ağız özelliklerini kayıt altına almak için yapılmış olan bu derleme, dönem içinde ağızların ne denli önemsendiğini ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

Erzurum'da üretilen lisansüstü çalışmaların niteliğini ise 1972 yılında Turgut Günay tarafından hazırlanan *Rize ili Ağızları* adlı doktora tezi ile örneklemek mümkündür (Günay, 1978).

Erzurum'da üretilen çalışmaların, nitelikleriyle en öne çıkanı ise Efrasiyap Gemalmaz'ın 1973 yılında hazırladığı *Erzurum İli Ağızları* adlı doktora tezidir (Gemalmaz, 1995). Bu çalışma, özellikle gramatikal malzemeyi derlemeye odaklı soruşturma teknikleri ve daha sonraki dönemlerde hazırlanan pek çok ağız çalışmasında dahi rastlanmayan gramatikal dizini ile sahaya örnek teşkil eden nadir çalışmalarından biri olarak değer kazanmıştır.

80'li yıllara gelindiğinde Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına önemli katkılar sağlayan Türkologlar'ın başında ise Tuncer Gülensoy gelmektedir. Gülensoy'un *Kütahya ve Yöresi Ağızları* adlı çalışması, 45 saatlik ses kaydının titiz çözümüyle oluşturulmuş metinleri ve yer yer karşılaştırmalı yöntemin kullanıldığı inceleme bölümüyle 80'ler itibarıyla örnek gösterilen çalışmalar arasında yer almıştır (Gülensoy, 1988). Çalışmada kullanılan çeviri yazı sistemi, ses ve şekil bilgisi incelemelerindeki bilimsel hassasiyet gibi öne çıkan nitelikler, eseri ağız araştırmaları içindeki pek çok emsalinden ayırmaktadır. Gülensoy'un 80'li yıllarda yayımlanan bu kitabının yanında yapmış olduğu saha derlemeleri ve yönetmiş olduğu *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları* (Buran, 1997) gibi

önemli lisansüstü tezler de ağız araştırmalarına büyük katkılar sağlamıştır (bk. Buran & Yıldırım, 2018).

90'lı yıllardan sonra ağız çalışmaları gerek lisansüstü çalışmalar kapsamında gerekse ağız araştırmalarına yoğunlaşan akademisyenler tarafından yoğun olarak çalışılmış ve yayımlanan eserler ile Türkiye Türkçesi ağızları adına büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Çalışmamızın sınırları nedeniyle bu tarihten sonra yapılan eserler burada ele alınamayacak nicelikte olup ayrıca çalışma konusudur. Ancak bunların bir bölümünü *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası* adlı kitap çalışmasında (Gülensoy & Alkaya, 2003) ve *Ağız Bilimi Çalışmalarının Türkçe Öğretimi Açısından Önemi* (Alyılmaz & Alyılmaz, 2018, s. 7-38), *Türkiye Türkçesi Ağızları Üzerine Çalışma Yapılmayan İl ve İlçeler* (Bulut, 2013, s. 1129-1149), *Türkiye'deki İl ve İlçe Ağızları Üzerine Yapılan Lisansüstü Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme* (Güler, 2012, s. 1835-1861) gibi makale bazlı çalışmalarla toplu olarak görebilmek mümkündür.

Sonuç

1867'de başladığı kabul edilen Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının tarihini, içerdiği derleme nitelikli ağız malzemesinden hareketle 1545 tarihli *Ahter-i Kebir*'le başlatmanın mümkün olduğu tespit edilmiştir.

Mütercim Asım'ın birini Farsçadan diğerini Arapçadan yaptığı *Burhan-ı Katı* ve *Kâmûs Tercümesi* adlı iki tercümede, standart dilin yetersiz kaldığı yerleri ağızlardan aldığı sözcüklerle tamamlayıp bunları "taşra Türkîsi" diye belirtmiş olması; sahayla ilgili bilinçli araştırmaların başlatıcısı kabul edilen yabancı araştırmacılardan önce de Türkiye coğrafyasında ağızların zengin söz varlığına dair bir şuurun var olduğunu ortaya koymuştur.

Rus Konsolos A. Maksimov'un 1867 yılında, yabancılara Türkçe öğretme gayesiyle hazırladığı çalışmayla bilimsel kimlik kazandığı ifade edilen Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına dair eser veren yabancı araştırmacıların çalışmaları incelenmiş ve sahanın kurucusu kabul edilebilecek asıl ismin, bizzat gerçekleştirmiş olduğu kapsamlı derleme faaliyetleri ve inceleme yayınları ile Polonyalı Türkolog Tadeusz Kowaleski olduğu sonucuna varılmıştır.

Kowaleski'nin faaliyetleri ve onun akabinde ciddi ve sistematik derleme çalışmaları gerçekleştirmiş olan Finli Türkolog Martti Räsänen'in dört ciltlik çalışması; Türkiye'de sahaya dair yeterli bilincinin oluşmadığı bir dönemde, yabancı araştırmacıların Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları adına dikkate değer bir ilerleme kaydettiklerini göstermiştir.

Türkiye'deki ağız araştırmalarının bilimsel kimlik kazanma sürecinin, 1932 yılında Atatürk'ün önderliğinde çıkartılan ve halk ağzından sözler derlenmesi için resmî örgütleri görevlendiren bir hükümet kararnamesiyle başladığı görülmüş, derleme faaliyetleriyle oluşturulan zeminin yapılan münferit çalışmalarla giderek gelişen bir araştırma sahasına dönüştüğü tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının temel örnekleri olarak gösterilebilecek çalışmaların üniversiteler bünyesinde üretilmiş olduğu, Anadolu'da açılan üniversitelerin çalışmalara ciddi bir hız kazandırdığı ve bu üniversiteler içinde özellikle Atatürk Üniversitesi'nin bünyesinde üretilen çalışmalarla sahanın gelişiminde kritik bir rol üstlendiği görülmüştür.

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının model gösterilen çalışmaları olarak Zeynep Korkmaz'ın *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses Bilgisi (Phonetique)* ile *Nevşehir ve Yöresi*

Ağızları, Efrasiyap Gemalmaz'ın *Erzurum İli Ağızları* ve Gülensoy'un *Kütahya ve Yöresi Ağızları* adlı eserleri belirlenmiş ve bu çalışmaların ortak özelliğinin; kaynak kişi seçimi, çeviri yazı sistemi tercihi, derleme metodu ve inceleme yöntemi gibi hususlarda benimsedikleri bilimsel tutum olduğu sonucuna varılmıştır.

Sonuç olarak çalışmamız 16. asırdan itibaren işlendiğini tespit ettiğimiz Türkiye Türkçesi ağızlarının önemine, yapılan araştırmalar ışığında dikkat çekmek istemiştir. Başlangıcından 90'lı yıllara kadar sınırlamış olduğumuz bu çalışma, saha için yeterli olmayıp günümüze kadar gerçekleşen çalışmalar da başkaca araştırmalara daha dar zaman aralıklarıyla sınırlanarak konu edilmelidir. Ağız araştırmalarının gelişim süreçlerini ortaya koyan bu tip çalışmalar; bugün başladığı noktanın çok ilerisinde bulunan Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarındaki eksikleri ortaya koyarak nitelikli yeni çalışmalara zemin hazırlayacak ve sahanın genişliği içinde yolunu kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalma ihtimali bulunan araştırmacıların kılavuzu olacaktır.

Kaynakça

- Akar, A. (2006). Ağız araştırmalarında yöntem sorunları. *Turkish Studies*, 1(2), 41-53.
- Akça, H. (2012). Ağız çalışmalarında gramatikal dizin hazırlarken karşılaşılan sorunlar. *Türkbilig Dergisi*, (24), 121- 142.
- Aksoy, Ö. A. (1958). Derleme sözlüğü. *Türk Dili Dergisi*, VII(79), 315-316.
- Aksoy, Ö. A. (1962). *Mütercim Asım*. Ankara: TDK Yayınları.
- Alyılmaz C. & Alyılmaz S. (2018). Ağız Bilimi çalışmalarının türkçe öğretimi açısından önemi. *Türk Dünyası Dergisi*, 45, 7-38.
- Ata, A. (2000). Derleme sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler I. *Ankara Üniversitesi DTCTF Türkoloji Dergisi*, 13(1), 67-97.
- Ata, A. (2012). Türkolojide Berlin-Varşova hattı. *Ankara Üniversitesi DTCTF Türkoloji Dergisi*, 19(2), 33-43.
- Böler, T. (2009). Necip Asım Yazıksız ve Türk diline katkıları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, 195-208.
- Buluç, S. (1942). Anadolu ağızları bibliyografyası. *Türkiyat Mecmuası*, 7, 327-333.
- Bulut, S. (2013). Türkiye Türkçesi ağızları üzerine çalışma yapılmayan il ve ilçeler. *Turkish Studies*, 8(1), 1129-1149.
- Buran, A. (1997). *Keban, Baskil ve yöresi ağızları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Buran, A. & Yıldırım, N. (2018). Doğumunun 80. yılında Prof. Dr. Tuncer Gülensoy. *Türk Lehçeleri Araştırma Dergisi*, 2(1), 1-62.
- Coşar, A. M. (2023). İgnác Kúnos'un "Bursa kırsalı ağızları" adıyla verdiği atasözleri. *Cumhuriyetimizin 100. Yılında 6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, 194-215.
- Demir, N. (2002). Ağız terimi üzerine. *Türkbilig Dergisi*, 4, 105-116.
- Deny, J. (1995). *Türk dili gramerinin temel kuralları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2002). *Kars ili ağızları: Ses bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erimer, K. (1970). Anadolu ve Rumeli ağızları üzerinde bir bibliyografya denemesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 18, 211-236.

- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum ili ağızları: İnceleme, metinler, sözlük ve dizinler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1992). Burhan-ı Katı tercümesi. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 6, s. 433-34), İstanbul: TDV Yayınları.
- Gülensoy, T. (1988). *Kütahya ve yöresi ağızları: İnceleme-metinler-sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. & Alkaya, E. (2003). *Türkiye Türkçesi ağızları bibliyografyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güler, M. (2012). Türkiye'deki il ve ilçe ağızları üzerine yapılan lisansüstü çalışmalarla ilgili bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 7(4), 1835-1861.
- Günay, T. (1978). *Rize ili ağızları: İnceleme-metinler-sözlük*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- Güneş, M. (2014). Mustafa Ahterî Efendi ve Ahterî-i Kebîr adlı sözlüğü üzerine. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kütahya Özel Sayısı, 33-38.
- Karahan, L. (2011). Anadolu ve Rumeli Ağızlarının en eski kaynaklarından biri: Gramer kitapları. *Turkish Studies*, 6(1), 35-40.
- Kırzioğlu, M. F. (1963). Manzum "Lehçe-i Erzurum" yazmasındaki halk sözleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 10, 195-243.
- Korkmaz, Z. (1994a). *Güney-Batı Anadolu ağızları: Ses bilgisi (phonetique)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1994b). *Nevşehir ve yöresi ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Anadolu ağız araştırmalarına toplu bir bakış. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK Yayınları.
- Köktekin, K. (2018). Atatürk Üniversitesi'nin ağız araştırmalarındaki yeri. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 60, 281-291.
- Kürkçüoğlu, K. E. (1991). *Urfa ağızı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Olçay, S., Ercilasun A. B. & Aslan E. (1998). *Arpaçay köylerinden derlemeler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özerdim, S. N. & Berge M. (1995). Ömer Asım Aksoy. *Kebikeç Dergisi*, 1, 63-70.
- Polatcan Faruk (2018). *Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin iletişim kurma istekliliklerinin incelenmesi* [Doktora Tezi]. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Räsänen, M. (1933). *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien I: Sivas Vil.* <https://journal.fi/store/article/view/50029> [Erişim tarihi: 21.01.2025]
- Räsänen, M. (1935). *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien II: Jozgat Vil.* <https://journal.fi/store/article/view/50024> [Erişim tarihi: 21.01.2025]
- Räsänen, M. (1936). *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien III: Ankara, Kaiseri, Kirşehir, Çankiri, Afion Vil.* <https://journal.fi/store/article/view/50035> [Erişim tarihi: 21.01.2025]
- Räsänen, M. (1942). *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien IV: Konja Vil.* <https://journal.fi/store/article/view/49884> [Erişim tarihi: 21.01.2025]

- Stachowski, M. (2024). Türkiye Türkçesi diyalektolojisinin başlatıcısı olarak Tadeusz Kowalski (1889-1948) H. O. Altun (Çev.). *BABUR Research*, 3(2), 167-177.
- Thúry, J. (1885). *A Kasztamuni-i Török Nyelvjuárás*. http://realeo-d.mtak.hu/411/1/ERTNYELVSZEP_12_07.pdf [Erişim tarihi: 19.01.2025]
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: ABC Yayınları.

İnternet Kaynakları

- <https://www.etymonline.com/> [Erişim Tarihi: 20.01.2025]
- <https://www.kastamonugazetesi.com.tr/macar-turkluk-bilimci-jozsef-thuryninkastamonu-agzi-inceleme-1885/> [Erişim Tarihi: 15.02.2025]